

מחנות עבודה ליהודים באוקראינה הכבושה בידי הנאצים¹

שמואל ספקטור

במאמר הזה אני מבקש להתמודד עם בעיית מחנות העבודה ליהודים בתחומי אוקראינה הסובייטית שבגבולות ספטמבר 1939, דהיינו עד מועד סיפוחה של מערב אוקראינה מפולין לברית-המועצות בעקבות הסכם מולוטוב-ריבנטרופ. המחקר ההיסטורי טרם התמודד עם הנושא הזה, שכן מקובל היה לחשוב שהיציאה למלחמה נגד ברית-המועצות היתה בעיני הנאצים עילה להתחלת הביצוע של הפתרון הסופי של בעיית היהודים באירופה, דהיינו – השמדת העם היהודי. ומאחר שעם סיום ביצוע הפתרון הסופי של בעיית היהודים לא היו אמורים להישאר יהודים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות, לא אמורים היו להיות שם גם מחנות עבודה ליהודים.

יהודי ברית-המועצות, שהיו בעיני הנאצים נושאי העיקריים של חיידק הבולשוויזם, היו המועמדים הראשונים להמתה במסגרת המלחמה האידיאולוגית נגד ברית-המועצות, כפי שאמר היטלר בהנחיות למבצע ברברוסה ב-3 במרס 1941: "המלחמה הקרבה ובאה היא יותר ממלחמה בין צבאות, היא מובילה לסכסוך בין שתי השקפות עולם מנוגדות. כדי לסיים את המלחמה הזאת לא די להביס את צבאות האויב. יש לסלק את האינטליגנציה היהודית-בולשוויסטית שדיכאה את העם עד כה."²

לשם כך הקימו הגרמנים מנגנון מיוחד – את יחידות האיינזצגרופן, שהוטל עליהן להתקדם לתוככי ברית-המועצות לצד היחידות העורפיות של הצבא הגרמני, ולבער מיד את נושאי המשטר הסובייטי – את הקומוניסטים, הקומויסרים והיהודים. וכך סיכם זאת ריינהרד היידריך – ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt) בהנחיות שהוציא למפקדי הס"ס והמשטרה הבכירים בשטחי ברית-המועצות הכבושים, ב-2 ביולי 1941:

(4) הוצאות להורג:

יש להוציא להורג כל אלה:

עסקני הקומוניטרן כמו הפוליטיקאים המקצועיים הקומוניסטים, את העסקנים הרדיקליים

¹ המאמר הזה נכתב בסיועו של מר שמעון שוויביש ועל כך נתונה לו תודתי.

² Jacobsen Hans-Adolf (ed.), *Kriegstagebuch des Oberkommando der Wehrmacht*, Frankfurt a/M, vol. 1, 1965, p. 341

הבכירים, הבינוניים והזוטרים של המפלגה, הועדים המרכזיים, המחוזיים ונפות, קומיסרים עממיים, יהודים במנגנון המפלגה והמדינה.³

כיוון שכל העובדים בברית-המועצות היו מועסקים ישירות או בעקיפין בידי המדינה, הרי ההוראה הזאת כללה למעשה את כל יהודי ברית-המועצות.

מימיה הראשונים של המלחמה התנהלה השמדת יהודים בהיקף גדול. בשטחי אוקראינה וביילורוסיה המערביות שסופחו לברית-המועצות בספטמבר 1939 ביצעו האיינזצגרופן אקציות ובהן הרגו מאות אלפי יהודים בתואנה שמדובר בעסקנים סובייטים, על-אף שרובם היו רבנים, ראשי קהילה ואנשי האינטליגנציה. חוץ מכמה עיירות מצפון-מערב לפינסק, שבהן נרצחו כל היהודים או כל הגברים בידי פרשי הס"ס שפעלו כביכול נגד שרידיו של הצבא הסובייטי בביצות הנהר פריפט (Pripet), לא היו אקציות של חיסול מוחלט של יישובים יהודיים. גודל המשימה – השמדת מאות אלפי יהודים, שהיו מפוזרים במאות רבות של יישובים, לעומת מספרם הקטן של מבצעי הרצח – אנשי האיינזצגרופן, הביאם לטעון שיהודי השטחים המערביים האלה עדיין לא עברו בולשוויזציה (הם היו פחות משנתיים תחת השלטון הסובייטי) – בגבולות ספטמבר 1939 – טענו האיינזצגרופן: "באזור אוקראינה הסובייטית נמצאו שתי קבוצות מתנגדים: (א) יהודים, (ב) פעילי המשטר הסובייטי"³.

לכאורה התחילו האקציות הגדולות משעברו לתחום אוקראינה הסובייטית. הדוגמה הבולטת אך לא היחידה, היא רצח יהודי קייב בימים 29-30 בספטמבר 1941 בבאבי-יאר. לאחר מכן הוכרזה העיר קייב "יודן-ריין" – נקיה מיהודים. ואולם התברר שבקייב נשארו אלפי יהודים, מהם שלא התייצבו בבאבי-יאר והתחבאו או מי שבאו ממשפחות מעורבות. על כך מעידים מחנות העבודה שהיו בתחום העירוני וישבו בהם יהודים רבים שנתפסו. גם בערים וביישובים אחרים לא היתה ההשמדה שלמה. כפי שנראה בהמשך הושארו לעתים קבוצות גדולות או קטנות של יהודים בעלי מקצועות נדרשים.

הוויכוח על הצורך בעבודת היהודים החל עם הפלישה לברית-המועצות. לעומת נחישותם של הגורמים שדגלו בהשמדת יהודי ברית-המועצות בהקדם (הימלר והגופים הכפופים לו, היטלר וראשי המפלגה הנאצית), עמד הצבא הגרמני שצרכיו הדחופים והחיוניים חייבו את ניצול כוחות העבודה המיומנים בשטחי הכיבוש במזרח, ואלה היו בעיקר יהודים.

בהנחיות למבצע ברברוסה נקבע, שבשל המרחקים הגדולים והמחסור בבעלי מקצוע מיומנים שגויסו לצבא, יש לנצל באזורי הכיבוש את משאבי המקום הן בחומרי גלם והן בכוחות

³ יצחק ארד, ישראל גוטמן, ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד*, ירושלים תשל"ה, עמ' 301.

³ Yitzhak Arad, Shmuel Krakovski, Shmuel Spector (eds.), *The Einsatzgruppen Reports*, New York 1989, p. 216, להלן: *Einsatzgruppen Reports*.

עבודה, בעיקר כוחות עבודה מקצועיים בתחום התעשייה והמלאכה. לשם כך הוקמו במסגרת פיקוד העורף של החזיתות של הצבא הגרמני – מנהלים לכלכלה וחימוש (Wirtschaft und Rüstung). גם ב"תיק החום" (Braune Mappe), שהיה מעין אוסף של נהלים שהוכנו בידי צוות של המשרד לשטחי הכיבוש במזרח, נדונה בעיית עבודתם של היהודים, ונאמר שם למשל: "פועלי תעשייה יהודים, בעלי מלאכה ועובדי בית (בקואופרטיבים יצרניים) יכולים להמשיך בעיסוקיהם. יש לשאוף להקמת בתי מלאכה יהודיים בפיקוח הממשל האזרחי".⁴

ב-16 באוגוסט 1941 פרסם רוזנברג (Alfred Rosenberg) הממונה על השטחים הכבושים במזרח (שטחי ברית-המועצות הכבושים) "תקנה בדבר הנהגת עבודת כפייה לאוכלוסייה היהודית", ובה חויבו גברים ונשים בני 14 עד 60 בחובת עבודה. על המשתמטים הוטל עונש מאסר ואף עונש מוות.⁵

עד מהרה הגיעו האיינזצגרופן למסקנה בעניין חשיבות העבודה היהודית המקצועית. בדיון-וחשבון מספר 86 מ-17 בספטמבר 1941 טענו לאמור:

באוקראינה המערבית והמרכזית נמנים היהודים עם השכבה העירונית של פועלים, בעלי מלאכה וסוחרים. אם לא ניקח בחשבון את כל כוח העבודה היהודי יהיו השיקום הכלכלי של התעשייה האוקראינית וכן שיקום מרכזי המינהל העירוני בלתי אפשריים. יש רק אפשרות אחת שהמינהל הגרמני בגנרלגוברנמן נתן עליו את הדעת מזמן: פתרון השאלה היהודית על-ידי ניצול עבודת היהודים. זה יוביל לחיסול הדרגתי של היהדות. ההתפתחות הזאת עולה בקנה אחד עם הנתונים הכלכליים של הארץ.⁶

בדיון-וחשבון מאוחר יותר מ-10 באפריל 1942 ציינו שהיהודים: "... הם חיוניים לרוב כבעלי מקצוע וכבעלי מלאכה".⁷

גם בעיני המפקח על החימוש באוקראינה היה רצח היהודים, ובעיקר של בעלי המקצוע שביניהם, משום בעיה לצבא הגרמני. במכתב ששלח ב-2 בדצמבר 1941 אל הגנרל תומאס (Georg Thomas), מפקד המשק המלחמתי והחימוש במטה הוורמכט, טען:

ג: השאלה היהודית. הסדרת השאלה היהודית באוקראינה היתה בעיה קשה, מאחר שהיהודים היוו חלק ניכר מאוכלוסיית הערים... בערים רבות מגיע שיעורם של היהודים ליותר מ-50%... רוב היהודים נשארו תחת המינהל הגרמני. מבחינת המינהל הזה השאלה מסתבכת, משום שהיהודים הללו היו כמעט כל עובדי המלאכה, אפילו חלק מן הפועלים

⁴ Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe), Teil II, Reichskommissariat Ukraine, p. 36, ארכיון יד ושם, ירושלים, 1/53/04.

⁵ השואה בתיעוד, עמ' 306.

⁶ The Einsatzgruppen Reports, p. 137.

⁷ שם, עמ' 329.

בתעשיות הזעירות והבינוניות... סילוקם יביא בהכרח להשפעות כלכליות מרחיקות לכת, גם ישירות לכלכלת הצבא (אספקה לצרכי הצבא). סילוקם של בעלי המלאכה הנדרשים בדחיפות, אשר לעתים היו הכרחיים [לאספקת] הצרכים של הוורמכט... אם נירה למוות ביהודים, ניתן לשבויי המלחמה למות ונרעיב למוות את רוב תושבי הערים הגדולות... תישאל השאלה שאין לה תשובה: מי יעסוק אז בייצור כלכלי מועיל? בשל מחסור בכוח אדם בגרמניה לא יעמדו לרשותנו עובדים גרמנים בעתיד הקרוב.

בסוף מכתבו כותב המפקח: "רוב היהודים ברייכסקומיסריאט, שהיו לעתים מחצית האוכלוסייה, הומתו. בכך אבדו בעלי מלאכה רבים, וכך נפגעו צורכי הוורמכט".⁸ השניות בעניין חשיבותה של העבודה היהודית לעומת אידאולוגיית ההשמדה נמשכה עד סוף 1941 ואף עד קיץ 1942. משרדי הסי"פ-ס"ד (SD-SiPo) שעסקו בארגון רצח היהודים וביצעו לא תיאמו תמיד את פעולותיהם עם הגורמים האחרים, דבר שגרם נזקים ועורר תלונות, בעיקר מצד הצבא. ב-2 בדצמבר 1941 הורה הרייכסקומיסר לוהזה (Hinrich Lohse) ברייכסקומיסריאט אוסטלנד (הארצות הבלטיות וביילורוסיה) להפסיק את ההשמדה: ראש המינהלה ליד מפקד הוורמכט באוסטלנד מתלונן שבתוך תהליך החיסול נלקחו מהוורמכט פועלים יהודים מקצועיים המועסקים במפעלי החימוש ובסדנאות, פועלים שאין אפשרות להחליפם לפי שעה. אני מבקש במפגיע למנוע את חיסול היהודים המועסקים בתור בעלי מקצוע במפעלי החימוש ובסדנאות של הוורמכט שאין אפשרות להחליפם לפי שעה עם אנשי המקום...⁹

אין ספק שהטיעונים הרבים בדבר נחיצותה של עבודת היהודים השפיעו לפחות בתקופה הראשונה של הכיבוש, ויהודים רבים, ביניהם בעלי מלאכה, הושארו בזמן האקציות. פועלים פשוטים רבים שנדרשו לפעולות סלילה ובנייה מקיפות, בעיקר למען הצבא הגרמני, כגון סלילת האוטוסטרדה מלבוב דרך קייב (Kiev) – ניקולאייב (Nikolayev) לטאגאנרוג (Taganrog), או בניית המטה הקדמי של היטלר בסביבות העיר ויניצה (Vinitza), הובאו מן הגטאות שעדיין נותרו בהם יהודים.

בקיץ 1942, כשנפל הפור ו"הפתרון הסופי" התחיל בכל רחבי אירופה הכבושה בידי הנאצים, עדיין נשמעו הדי הוויכוח במזרח אירופה בין הצבא ובין הגופים שהיו מופקדים על ביצוע ההשמדה. גם עתה נסב הוויכוח על חשיבות העבודה היהודית, בעיקר העבודה המקצועית. בימים 29-31 באוגוסט 1942 נתקיים כינוס מיוחד של הגביטסקומיסרים של חבל ווהלין-

⁸ השואה בתיעוד, עמ' 333-334.

⁹ שם, עמ' 317.

פודוליה (Volhynia-Podolia) בעניין חיסול היהודים, ובעקבותיו הוציאה לשכת הגנרל-קומיסר מכתב ב-31 באוגוסט אותה שנה. במכתב הובאו דברי דרגל (Hans Dargel) – ראש ממשלת הרייכסקומיסריאט אוקראינה, לאמור: "טיהור של מאה אחוזים [מיהודים] הוא משאלה נחרצת ואישית של הרייכסקומיסר עצמו [קורן]. על הגביטסקומיסרים לנהוג בהתאם לכך. יוצאים מן הכלל יאושרו לתקופת מעבר של חודשיים בלבד במקרים שמפעלים צבאיים או חיוניים עלולים להיות מושבתים".¹⁰

ואכן כך עלה בגורלם של הפועלים היהודים של מנהל חברת "יונג" בזדולבונוב (Zdolbunov) שבמחוז רובנה – המהנדס גרבה (Hermann Graebe). מזכירתו הפולנייה ואשצ'ינסקה-קוז'נייבסקה (Bronisława Waszczinska-Korzniowska) סיפרה: היתה זאת תקופה של השמדה מוגברת של יהודי ווהלין [קיץ 1942]. יהודי נפת זדולבונוב החזיקו מעמד יותר, כלומר עד אוקטובר, וזאת הודות אך ורק לגרבה, אשר בנימוק שעליו לבצע עבודות בניין חשובות (קיום והפעלה תקינה של צומת הרכבות זדולבונוב אשר קבע את מידת הצלחתו של הצבא הגרמני בחזית צפון אוקראינה) הוא החזיק ביהודים כמה שיכול היה, אבל ביום ה-13 באוקטובר 1942 נגמרו אפשרויותיו.¹¹

כאמור הנושא הזה עדיין לא נחקר, על-אף שזה כמה שנים הארכיונים בברית-המועצות בכלל אוקראינה בפרט כבר פתוחים. הספרות ההיסטורית הסובייטית לא עסקה בכך, וגם לאחר פירוק ברית-המועצות ונפילת המשטר אין עוסקים בכך, ולפיכך אביא כאן סיכומים ראשונים בלבד.

מן המקורות, שהם המסמכים של הוועדות המקומיות לחקר פשעי הנאצים, ומספר לא קטן של עדויות של ניצולים, עולה שהיו כ-54 מחנות עבודה ליהודים. הדעת נותנת שיימצאו עוד מחנות ויהיו גם מחנות שלא נדע עליהם לעולם, שכן לצערנו לא נשאר איש כדי להעיד עליהם. את המחנות ניתן לחלק לשלושה סוגים עיקריים:

מחנות של פועלים פשוטים, לביצוע עבודות סלילה ובנייה, חפירת כבול, עבודות טעינה ופריקה בתחנות הרכבת וכיוצא בזה.

מחנות של בעלי מקצוע נדרשים או מועילים (Nützliche Juden).

מחנות או קבוצות (קומנדות) למשימות מיוחדות.

המחנות הידועים לנו היו ממוקמים בשמונה מחוזות מתוך 15 המחוזות של אוקראינה הסובייטית ערב המלחמה. להלן חלוקת המחנות לפי מחוזות:

ויניצה – 31 מחנות

¹⁰ שמואל ספקטור, שואת יהודי ווהלין (1941-1944), ירושלים תשמ"ו, עמ' 140-141.

¹¹ שם, עמ' 150.

- ז'יטומיר (Zhitomir) – 6 מחנות
קמניץ-פודולסק (Kamenets-Podolskii) – 5 מחנות
קייב – 5 מחנות
אודסה (Odessa) – 3 מחנות
ניקולאייב – 2 מחנות
סומי (Sumy) – מחנה אחד
דניפרופטרובסק (Dnepropetrovsk) – מחנה אחד

מחנות עבודה של הפועלים הפשוטים היו כנראה במקומות רבים, אך הידועים יותר, ונראה שהתקיימו גם זמן רב יותר, היו המחנות ששימשו לבניית כבישים חשובים, ובכללם האוטוסטרדה מספר 4 מוויניצה דרך אומן (Uman) – קירובוגרד (Kirovograd) – קריבוי-רוג (Krivoi-Rog) – דניפרופטרובסק – סטלינו (Stalino, כיום דונייצק – Donetsk) – ועד טאגאנרוג. בקטע של האוטוסטרדה שעברה בחלק הדרומי של מחוז ויניצה היו למעלה מעשרה מחנות עבודה של יהודים ביישובים: וורונוביצה (Voronovitsa), נמירוב (Nemirov), צ'וקוב (Chukov), רייגורוד (Raigorod), צ'צ'לבקה (Chechelevka), קראסנופולקה (Krasnopolka), בוגאקוב (Bugakov), זארודינצי (Zarodintsi), ברזובקה (Berezovka), טאראסובקה (Tarasovka) ועוד. יהודי המחנות האלה באו מן הגטאות או מה שנשאר מהם במחוז ויניצה – מתחום הכיבוש הגרמני. בקיץ 1942 חוסלו כל הגטאות במחוז, ומאוגוסט 1942 ועד מאי 1943 הובאו למחנות האלה יהודים מטרנסניסטריה – חלקו הדרומי של המחוז שהיה תחת הכיבוש הרומני. אחרוני היהודים שבמחנות האלה חוסלו כשקרבה אליהם החזית. ב-10 באוקטובר 1943, למשל, נרצחו 350 איש במחנה קראסנופולקה. דוגמה אחרת לעבודה בסלילת דרכים היא האוטוסטרדה לבוב (Lvov) – טרנופול (Tarnopol) – פרוסקורוב (Proskurov) – ויניצה (Vinnitsa). בפרוסקורוב היו שני גטאות, ובאחד מהם רוכזו בעלי המקצוע. מבין יושבי הגטו השני הקימו כמה מחנות לסלילת האוטוסטרדה האמורה, למשל בבית-הספר מספר 6. בסתיו 1942 היו שם יותר מ-2,000 יהודים. הצפיפות היתה גדולה כל-כך עד שבילילה לא היה אפשר להתהפך מצד לצד. תנאי ההיגיינה היו קשים והאסירים נתמלאו כינים. הבגדים והנעליים נקרעו, ההליכה לעבודה היתה ארוכה והאסירים קפאו בקור והתקררו וחלו. אך אסור היה לחלות, שכן החולים נורו. בסתיו החלו להוציא קבוצות מן המחנה, בעיקר את החלשים, לעבודות מיוחדות כביכול, אך למעשה רצחו אותם. במקומם הובאו יהודים מיישובים אחרים.

עוד מחנה עבודה בפרוסקורוב שכן בפרבר לזנייבו (Leznevo).¹² במחנה הזה חפרו חול ויום העבודה נמשך שם 12 שעות. האסירים היו חייבים למלא 120 עגלות ביום. פעמיים ביום נתנו אוכל – לפני העבודה ואחריה. כל עובד קיבל מרק מימי ופרוסת לחם קטנה, השומרים והמפקחים היו שוטרים אוקראינים וליטאים. המשטר היה חמור, ומשברח אחד העצורים הוציאו להורג 20 איש. מחנות העבודה בפרוסקורוב התקיימו עד אמצע הקיץ של שנת 1943.

בעיירה לטיצ'ב (Letichev) שבמחוז קמניץ-פודולסק (Kamenets-Podolsk) היה עוד מחנה של יהודים שבנו את האוטוטרדה. הוחזקו שם יהודים מן הגטאות של מחוז ויניצה, כגון מן העיירות סניטובקה (Snitovka), מורובנייה-קורילובצי (Murovannye-Kurilovtsy), נובה-אושיצה (Nova-Ushitsa) ועוד.

התנאים במחנה היו נוראים. את האבנים נשאו בידיים ואת החול באלונקות או במריצות. האסירים התגוררו בצריפים שמונה עד עשרה אנשים בחדר וישנו במיטות עץ קומתיים מכוסות קש. המחנה היה מוקף בארבע גדרות תיל עם מגדלי שמירה. השומרים היו גרמנים ולטוויים במדים גרמנים. חוץ מאקדחים ותת-מקלעים היו השומרים מצוידים בקתות איתם והיכו בהן את האסירים. האסירים השכימו ב-6 בבוקר והסתדרו במהירות לפי בריגדות העבודה (20 איש בכל אחת). לאחר שהמפקד קיבל את המסדר יצאו לעבודה ברגל, פרט למי שעבדו במחצבה והוסעו במשאיות. בערב חזרו כולם ברגל. העבודה היתה קשה ובלי הפסקות. מי שישב לנוח נורה למוות. על כל עברה היכו המפקח הראשי והשוטרים המקומיים את האסירים. בהפסקת הצהריים קיבלו העובדים מרק דליל ופרוסת לחם קטנה מקמח אפונה. בערב, בשוכם מן העבודה, ניסו האסירים לחפור תפוחי אדמה או ירקות אחרים ואכלו אותם חיים. במחנה עברו על-יד ערמת בגדים של מי שנורו בפקודת מפקח המחנה מפני שנחלשו, חלו או חטאו בעיניו. הגרמנים פחדו ממגפת הטיפוס והרגו כל חולה שהיה חשד שלקה בה. האסירים השתדלו לעזור לחולים, אך עקב תנאי התברואה הקשים – מחסור במים לרחצה ולכלוך רב – חלו רבים מהם.¹³

גם בכפר מאצ'קובצי (Machkovtsy) שבנפת פרוסקורוב היה מחנה של יהודים שעסקו בסלילת האוטוטרדה. בפברואר 1942 נצטוו יהודי פלשטין (Felshtin) בני 15 עד 45 להתייצב על-יד נקודת המשטרה בעיירה כדי להישלח לעבודה. באותו בוקר התייצבו 300-250 איש והם הובלו לכפר מאצ'קובצי, כארבעה ק"מ מפרוסקורוב, ושם, באורות הסוסים של הקולחוז, הוקם מחנה והוקף גדרות תיל. אל המחנה הובאו גם צעירים יהודים מיישובים אחרים ובסך הכל היו שם כ-2,000 איש.

¹² עדות משה ולדמן, ארכיון יד ושם (איו"ש), 5961-03.

¹³ עדות אברהם שמויש, שם, 7064-03.

בידי האסירים לא היו לא מכונות ולא סוסים לעגלות, והם נאלצו לבצע את עבודות הסלילה בעזרת אתי חפירה, מכושים, אלונקות ומריצות. יום העבודה נמשך מזריחת השמש ועד מאוחר בלילה. האוכל היה גרוע, מרק מירקות קפואים או רקובים ולחם, שלרוב לא הספיק לכולם. רבים מן האסירים נחלשו והתקשו לעבוד, והגרמנים רצחו אותם במקום, לעיני העובדים האחרים. הגרמנים רצחו גם את מי שפיגרו בהליכה לעבודה וממנה. מעולם לא שבו למחנה כל מי שיצאו ממנו לעבודה בבוקר.

עם בוא האביב פרצו המחלות. לחולים לא ניתנה שום עזרה רפואית. מי שלא קם בבוקר נרצח במקום. יום אחד ציוו על קבוצת עובדים ללכת אל היער. ביער כבר היו בורות מוכנים והאסירים נורו ונקברו בהם. בסתיו 1942 העבירו את מי שנותרו בחיים לפרוסקורוב, למחנה ששכן בבית-הספר מספר 6.¹⁴

היהודים במחנה בנפת זבניגורודקה (Zvenigorodka), שבמחוז קייב, עסקו בעיקר בתיקון הדרך המקומית, וכן עבדו במחצבת אבן וחול. ב-2 במאי 1942, לאחר שיהודים מן העיירה אולשני (Olshany) הובאו לגטו בזבניגורודקה, נבחרו יהודים בני 12 ומעלה, כשירים לעבודה, ונשלחו לכפר ניימורוז' (Niemorozh) ושוכנו שם ברפתות וישנו על הרצפה או על ערמות הזבל. כל זמן שהגטו בזבניגורודקה היה קיים קיבלו היהודים סיוע, ובעיקר מזון. וגם כאן, כמו במחנות האחרים, נרצחו החולים והחלשים. ב-2 בנובמבר 1942 הוצאו עובדי המחנה הזה להורג.¹⁵

במחנה קאלינובקה (Kalinovka)¹⁶ שבמחוז ויניצה הועסקו היהודים בבניית שדה תעופה. הסובייטים החלו בבנייתו והגרמנים החליטו להשלימו. לשם כך הובאו כ-600 יהודים, גברים ונשים, בני 20 עד 40, מן העיירה אולנוב (Ulanov) קאלינובקה, נובו-פיקוב (Novo-Pikov) ויאנוב (Yanov). את העובדים שיכנו בצריפים, גברים ונשים בנפרד. העבודה היתה קשה, ונעשתה בידיים. המזון היה דל מאוד – 150 גרם לחם ליום ובצהריים מרק אפונה ללא מלח, בתואנה שהמלח ינפח את גופם. קבוצה אחת עסקה בפריקת חומרי הבנייה בתחנת הרכבת בקאלינובקה, וקבוצות אחרות עסקו בחפירות, סילוק האדמה באמצעים פרימיטיביים ועוד. העבודה הקשה והמזון הדל גרמו לתמותה רבה.

¹⁴ עדויות: משה ולדמן, איו"ש, 5961-03; אטה צלביץ', שם, 3734-03; חנה וויסקופ, שם, 3766-03.

¹⁵ עדות מאוחרת, ניצולי שואה מאוקראינה מספרים, בעריכת פנחס אגמון, בית לוחמי הגטאות 1997; עדות לידיה אנדרושצ'נקו (קוגן), עמ' 123-134; עדות ליובוב קרסילובסקאיה, עמ' 163-176.

¹⁶ Gossudarstvennyi Arkhiv Russkoi Federatsii, fond 7021, opis 54, delo 1234, וכן איו"ש 03-7021.

היו מחנות שבהם עבדו במחצבות אבן, כמו למשל בעיירה מורפה (Murafa) שבמחוז ויניצה.¹⁷ העבודה נעשתה בצורה פרימיטיבית, בידיים, בעזרת מכושים. כל עובד חייב היה לחצוב מכסה של 1.5 מטר מעוקב של אבן. רק מי שמילא את המכסה היה זכאי לקבל את מנת מרק האפונה הדלילה ואת מנת הלחם הקטנה. בשעות הערב, בסיום העבודה, בא הממונה למדוד את ביצוע המכסה. רבים לקחו את המרק הדליל הביתה ושם הוסיפו עוד מים כדי שיספיק לבני המשפחה. העבודה היתה מפרכת, אך כיוון שלא היה שום מקור מזון אחר נאלצו לעשות הכל כדי לעמוד במכסה. רבים לא עמדו בכך ומתו.

מחנה אחר שבו עבדו במחצבה היה בעיירה לדיז'ין (Ladizhin) שבמחוז ויניצה. היישוב הזה היה בתחומה של טרנסניסטריה שבשלטון הרומני. באמצע יוני 1942 הובאה ללדיז'ין קבוצה גדולה של יהודים מצ'רנובץ (Cherniivtsy) שבבוקובינה, והם נשלחו לעבוד במחצבה במרחק שבעה-שמונה ק"מ מן העיירה. האסירים שוכנו בבתים הרוסים שהיו בסביבה, כל בני המשפחה יחד. בבוקר, בזמן המיפקד, עבר קצין רומני והיכה את היהודים במגלבו. כעבור זמן מה הועברו האסירים לעיירה ושוכנו בכיתות בית-הספר. כ- 500 איש רבצו על הרצפה ללא כל מצע. אוכל לא ניתן, אך היה אפשר לקנותו בשוק או בחנות תמורת כסף גרמני או תמורת חפצים אצל האיכרים המקומיים. הרחצה והכביסה נעשו בנהר הבוג הדרומי שעבר בעיירה.

ב- 18 באוגוסט 1942 בחמש בבוקר הקיפו הגרמנים את בית-הספר. האסירים הוצאו בלא חפציהם ועברו לפני ועדת בדיקה. מי שהיה לו כסף הצליח לפדות את עצמו ולהישאר בלדיז'ין. האחרים הועמסו על משאיות. השוטרים הליטאים ששמרו עליהם היכו אותם מכות קשות ושדדו מהם כל דבר בעל ערך. בסופו של דבר הועברו למחנה עבודה בכפר מיכאילובקה (Mihailowka).¹⁸

בשעה שמחנות העבודה לעבודות סלילה ובנייה מנו מאות רבות של עובדים יהודים ולעתים גם אלפים, היו במחנות של בעלי המקצוע 100 או 200 איש. המקצועות הנדרשים היו חייטים, סנדלרים, נפחים ופחחים, וכן ספרים, מסגרים וחשמלאים. נראה שמספר המחנות האלה היה רב, כמעט בכל העיירות הנפתיות ובערים הגדולות. העובדים המקצועיים שירתו בראש וראשונה את הצבא הגרמני ואנשי המינהל הגרמני, אך נתנו שירותים גם לאוכלוסייה המקומית. הנפחים היהודים, למשל, טיפלו בסוסים ובעגלות של התושבים המקומיים. לעתים שהו גם בני משפחותיהם של העובדים המקצועיים במחנות, אך כשהתקיימו אקציות במחנות היו הם הראשונים להשמדה.

¹⁷ עדות משה ולדמן, שם, 5911-03.

¹⁸ עדות גרישה (צבי) וסרמן, שם, 2785-03.

ב- 15 בספטמבר 1941, בזמן חיסול יהודי ברדיצ'ב (Berdichev)¹⁹ במחוז זיטומיר (Zhitomir), נבחרו 400 בעלי מקצוע ואומנים, כנראה עם חלק מבני משפחותיהם. ב- 3- בנובמבר 1941 נערכה אקציה וממש על-יד הבורות נבחרו מתוכם 150 בעלי מקצוע ושוכנו במחנה מיוחד ב"הר ליטי" (הקרח). מאוחר יותר הובאו למחנה הזה גם היהודים מעיירות סמוכות אחרות.

באמצע מאי 1942 הובאו לברדיצ'ב 80 יהודים מן העיירה יאנושפול (Yanushpol) ושוכנו במחנה ב"הר הירוק" שכבר היו בו יהודים מיישובים אחרים. הם עסקו בבניית בניין חדש לז'נדרמריה, ומנהל העבודה האוקראיני נהג בהם באכזריות רבה. כל יום נורה מישהו למוות. מדי פעם בפעם נערכו אקציות ומספר היהודים במחנה פחת, עד שבראשית יוני 1942 נרצחו כולם.

מחנה אחר של בעלי מקצוע היה בעיירה זינקוב (Zinkov),²⁰ שבמחוז קמניץ-פודולסק. אחרי שתי אקציות גדולות, שבהן נרצחו כל יהודי העיירה כמעט, רוכזו כ- 200 בעלי מקצוע בבית גדול מוקף גדר תיל שנשמר בידי שוטרים אוקראינים. בחודש אוגוסט 1942 הוצאו להורג 150 יהודים מן המחנה הזה ונותרו בו 50 איש. כעבור כמה חודשים הועברו אלה לעיירה דונאיבצי (Dunayevtsy), שם הכניסו אותם למכרה של זרחן ופוצצו את הכניסה והם נקברו חיים.

גם בעיירה ליטין (Litin) שבמחוז ויניצה היה מחנה של בעלי מקצוע. האסירים האחרונים במחנה הזה – 130 במספר – הוצאו להורג בסתיו 1943. וגם בעיירה נמירוב (Nemirov) שבאותו מחוז נרצחו בהדרגה מאפריל ועד אוגוסט 1943 360 אסירים ממחנה בעלי המקצוע.

הדוגמה האחרונה היא העיירה אילינצי (Ylitsy), אף היא במחוז ויניצה. בסוף שנת 1941 הועברו יהודי אילינצי, שנשאר לאחר כמה אקציות, לתחנה לבריור זרעים ולסובחוז שהיו בשולי העיירה. במשך שנת 1942 נערכו כמה אקציות, והאחרונה והגדולה שבהן נערכה בדצמבר 1942 ובה נלקחו כ- 1,200 איש. נשאר רק בעלי מקצוע. גם להם לא הניחו, בעיקר התנכלו לבני משפחותיהם. בעקבות זאת התארגנה במחנה קבוצת מרי בת 18 איש ביזמתו של דוד מודריק (Mudrik) ובראשותו. באוגוסט 1943 יצאה הקבוצה ליער ומודריק הציע לשאר אנשי המחנה לצאת גם הם בקבוצות קטנות. הדעת נותנת שלאחר הבריחות האלה נסגר המחנה. קבוצת מודריק וכן בני אילינצי האחרים שברחו היו הגרעין שממנו

¹⁹ עדות בן-ציון קליינמן, שם, 4406-03.

²⁰ Ilya Abramovich, *Ne Zabyt, tragedia yevreyev goroda Zinkova*, New York 1991, p. 105

הוקמה הפלוגה היהודית במסגרת הגדוד על שם לנין, בבריגדה השנייה על שם סטלין.²¹ הפלוגה שבראשה עמד מודריק²² היתה מעורבת ומנתה כ- 250 איש, מהם 52 לוחמים נושאי נשק.

כאמור הכריזו הגרמנים על העיר קייב "נקייה מיהודים" לאחר ימי הטבח בבאבי-יאר. למעשה הסתתרו בעיר אלפי יהודים וכן היו יהודים במחנות שבויי המלחמה. בקייב שררה באותם ימים אנטישמיות לא מעטה ורבים הלשינו על יהודים מסתתרים והסגירו אותם. על כך מעיד אנטולי קוזנייצוב בספרו על באבי-יאר,²³ וכן מפקד הס"ד בעיר. היהודים שנאסרו נחקרו במרתפי הגסטפו ורובם נשלחו למחנות עבודה בתחומי העיר.

ברחוב קרוסיננה (Kerosinnaya) היה מחנה מעורב של שבויי מלחמה. באוקטובר 1941 הוכזו היהודים (שבויים ואזרחים) כ- 3,000 במספר בחלק נפרד של המחנה. הצפיפות היתה גדולה כל-כך עד שלא היה מקום לעמוד, ורבים נחנקו מחוסר אוויר. יום-יום הובלו קבוצות לבאבי-יאר ונרצחו שם ורק בגדיהם הוחזרו למחנה. מעטים בלבד עבדו. לא בכל יום נתנו אוכל, השומרים התעללו באסירים ולפעמים היכו אותם למוות. נראה שהמחנה הזה חוסל בראשית 1942 ובמקומו אורגן מחנה אחר לשבויי מלחמה וליהודים בפנימייה של העובדים, במורד הכנסייה הפצ'רית (Kievo-Pecherskaya Lavra). יום-יום במשך החורף נורו 5-6 יהודים בזמן מסדר הבוקר. מחנה אחר היה ברחוב קורולנקו (Korolenko) מספר 33 שבו שכן משרד הגסטפו. יום-יום הוצאו היהודים לעבודה משעה 5 בבוקר ועד 8 או 10 בערב. פעם ביום חילקו מרק מימי, ובגלל כל עברה קלה היכו במגלבים. גם ברחוב אינסטיטוצקה (Institutskaya) היה מחנה עבודה והעובדים עסקו בתיקון ושיפוץ הבית. בינואר 1942 היו בו 150 יהודים ובכל יום מתו שם חמישה אנשים מרעב ומכות.

בפרבר סירצק (Syretzk) של העיר קייב הקימו הגרמנים מחנה ריכוז והוחזקו בו יהודים שניסו להסתתר בזהות ארית ונתפסו בידי הגסטפו בעקבות הלשנת שכנים, ולא-יהודים. האסירים הועסקו בעיקר בעבודות בנייה שונות במחנה ובעיר. המשטר במחנה היה נורא, בעיקר כלפי היהודים, ובגלל העברה הקלה ביותר הוצאו להורג. גם החולים נרצחו במקום. באוגוסט 1943 נבחרו 327 אסירים, ובכללם כ- 100 יהודים, והובאו לבאבי-יאר ושרשראות לרגליהם. ברגליים כבולות הוטל עליהם לפתוח את הקברים ולשרוף את הגוויות כדי לטשטש את עקבות הרצח ההמוני. זה היה במסגרת מבצע 1005 לטשטוש עקבות רצח המונים. מי שהתירשל נענש במכות או הוצא להורג. עקב כך הלך מספרם של האסירים ופחת. משנודע לאסירים שעם גמר העבודה יומתו כולם התארגנה קבוצה, ובחסות הלילה הצליחו כ- 30 איש

²¹ עדות מאוחרת, עדות זינה מודריק, עמ' 207-212.

²² זאת היתה הקבוצה היהודית הלוחמת היחידה שיהדותה מוזכרת במסמכים סובייטיים.

²³ אנטולי קוזנייצוב, באבי-יאר, תל אביב, 1968.

לברוח ובכללם תשעה יהודים. לאחר שחרור קייב מסרו את עדותם.²⁴ הם היו המקור היחידי בדבר מספר הנספים בבאבי-יאר שקבעה הוועדה העירונית לחקר פשעי הנאצים, שהרי לא היתה אפשרות לבדוק את העניין מאחר שלא היו קברים.

כאמור הושארו יהודים לעבודה בראש וראשונה לפי דרישת הצבא הגרמני. עד מהרה הבין המינהל לכלכלה וחימוש של הוורמכט (OKW – Oberkommando der Wehrmacht) (Wirtschaft und Rüstung Amt) שללא עבודת היהודים, הן העבודות "השחורות" והן המקצועיות, יתקשה הצבא בתפקודו היום-יומי. הגנרל פון גינאנט (Von Gienanth) המפקד הצבאי של הגנרלגוברנמן דיבר על כך בהרחבה בתזכיר מיום 18 בספטמבר 1942 (לאחר גלי ההשמדה העיקריים):

VI. סילוק מידי של יהודים יגרום לכך, שהפוטנציאל המלחמתי של הרייך ייפגע באופן ניכר והאספקה לחזית וכן לחילות בגנרלגוברנמן תיעצר עתה. בתעשיית החימוש יחולו עיכובים רציניים בייצור בין 25% - 100%. בסדנאות הרכב תחול ירידה ממוצעת בתפוקה של כ- 25%, ז"א בממוצע יורכבו 2,500 כלי-רכב פחות.²⁵

נראה שעבודת היהודים בשטחים הכבושים במזרח לא היתה חשובה כפי שהיתה בגנרלגוברנמן. אפשר שמפני שיהודי ברית-המועצות נחשבו בעיני הנאצים נושאי הבולשוויזם חששו מפקדי הצבא להתבטא באופן קיצוני כל-כך בדבר נחיצות העבודה היהודית כפי שהתבטא הגנרל גינאנט.²⁶

מן המידע המועט הקיים אפשר להניח שהמחנות בתחום הכיבוש של ברית-המועצות היו נתונים בדרך-כלל לפיקוחם של הגביטסקומיסרים, חוץ ממחנות של שבויי מלחמה. נראה שהניהול היה בידי גרמנים מארגון טוט (Todt), ועל-ידם עזרו מנהלי עבודה מבני המקום. שומרי המחנות היו לרוב שוטרי עזר אוקראינים, וגם ליטאים ולטוויים מן הארצות הבלטיות. מפקדיהם היו גרמנים בעלי דרגות נמוכות.

לא נעשה שום מאמץ לאפשר תנאי קיום מינימליים במחנות אלה. העדויות מלמדות על מבנים הרוסים, צריפים דחוסים ללא מתקני שינה וחימום. המזון היה גרוע אף יותר מזה שבמחנות הריכוז והעבודה בפולין או גרמניה. מנת המזון היומית כללה מנת לחם זעירה ומרק מימי. היחס היה אכזרי, ומכות ורציחות היו מעשה של יום-יום. לא היו שום אמצעים רפואיים, ואת החולים והחלשים שהתרבו מיום ליום הוציאו בדרך כלל להורג. היה בכך משום ביצוע רצח היהודים על-ידי עבודה.

²⁴ Shmuel Spector, M. Kipnis (eds.), *Babi Yar*, Jerusalem 1991.

²⁵ *השואה בתיעוד*, עמ' 230. בעקבות תלונתו פוטר מתפקידו בהוראת היטלר.

²⁶ השווה לקטעים ממכתבו של המפקח על החימוש באוקראינה.

משך קיומם של המחנות למיניהם היה שונה. היו מחנות שהתקיימו כמה חודשים, והיו שקיומם נמשך שנה ואף יותר. המחנות לעבודות סלילה ובנייה התקיימו פרקי זמן קצרים יחסית ויושביהם חוסלו לאחר שנסתיימו העבודות בכביש או בבנייה. המחנות של בעלי מקצוע, שמנו פחות אסירים, התקיימו פרקי זמן ארוכים יותר. היו אף כאלה שמועד חיסולם היה קרוב ליום השחרור.

עצם קיומם של רבבות יהודים בשנת 1942 וכמה אלפים בשנת 1943 סייעה להישרדותם של יהודים באוקראינה הסובייטית. רבים מצאו את דרכם אל היחידות הפרטיזניות ואחרים הסתתרו בכל מיני דרכים וזכו ליום השחרור.

מקור: השואה היסטוריה וזיכרון, ספר יובל לישראל גוטמן, יד- ושם 2001, ע"מ 104 –

.93